

LBRIS

We know
books

Eugen Pavel

**CARTE ȘI TIPAR
LA BĂLGRAD
(1567-1702)**

Ediția a doua revăzută

Cluj-Napoca
2021

SUMAR

Abrevieri bibliografice.....	7
ARGUMENT.....	17
I. ETAPE ÎN ISTORIA TIPARULUI ROMÂNESC DE LA ALBA IULIA (1567-1702).	
CĂRȚI, COMANDITARI, EDITORI, TRADUCĂTORI ȘI TIPOGRAFI.....	21
1. Începuturile tiparului bălgrădean. Unde s-a imprimat întâia <i>Cazanie</i> coresiană?.....	21
2. Epoca slavonă. Lorinț, „diacul fugar”.....	31
3. Refacerea tiparniței. Popa Dobre, mesagerul Basarabilor.....	44
4. Epoca monumentelor de limbă. Personalitatea lui Simion Ștefan.....	53
5. Tipărituri românești de inspirație protestantă.....	72
6. Epoca lui Ioan Zoba din Vinț, editorul și traducătorul controversat.....	78
7. Epoca brâncovenească. Mihai Iștvanovici, tipograful „literat”.....	93
II. TEHNICA ȘI ARTA TIPARULUI.....	111
III. TEXTELE COMPLEMENTARE: PREFEȚE ȘI EPILOGURI.....	139
A. Texte.....	139
B. Comentarii.....	168
IV. DISOCIAȚII FILOLOGICE. MODELE ȘI IZVOARE.	
POSTERITATEA TIPĂRITURILOR DE LA BĂLGRAD.....	183
V. EVOLUȚIA NORMELOR LITERARE ÎN TIPĂRITURILE	
BĂLGRĂDENE. PARTICULARITĂȚI LINGVISTICE.....	301
ÎN LOC DE CONCLUZII.....	407
Lista ilustrațiilor.....	409
<i>Abstract</i>	411
Indice de nume.....	415
Planșe hors-texte.....	423

I.

**ETAPE ÎN ISTORIA TIPARULUI ROMÂNESC
DE LA ALBA IULIA (1567-1702).
CĂRȚI, COMANDITARI, EDITORI,
TRADUCĂTORI ȘI TIPOGRAFI****1. Începuturile tiparului bălgrădean. Unde s-a imprimat întâia *Ca-zanie coresiană*?**

1.1. După Sibiu, Brașov, Cluj și Oradea, Bălgradul devine unul dintre centrele transilvănene de iradiere a slovei tipărite în veacul al XVI-lea, cu largi implicații pentru vechea cultură românească. Începuturile unei activități tipografice propriu-zise sunt fixate cu aproximație, la un moment dat, în jurul anilor 1565¹ sau 1566². Aceste mențiuni destul de incerte nu precizau numele vreunui tipograf, ci doar faptul că tiparul era cu caractere latine. Adevăratul debut pare însă a fi avut loc în anul 1567, când este atestat la Alba Iulia tipograful polonez Raphael Skrzetuski (1525-1568), cunoscut sub numele de Hoffhalter, care își câștigase deja un renume în lumea tiparului european³. Itinerariile sale înscriseseră până la acea dată Olanda și Elveția, mai întâi, apoi Viena, din 1557 până în 1562, de unde, datorită confesiunii sale protestante, este nevoit să se refugieze la Debrețin și Oradea. Chemat în reședința voievodală transilvană, el pune baze-

¹ Vezi Popp, *Disertație*, p. 18; At. M. Marienescu, *Luteranismul, calvinismul și introducerea limbii române în bisericile din Ardeal*, în AAR, Mem. secț. ist., seria II, tom XXIV, 1901-1902, p. 178. Există și o ipoteză hazardată privind tipărirea la Alba Iulia a unui *Evangheliar* românesc, în 1552 (cf. Ráth György, *Az iparművészet könyve*, I, Budapest, Athenaeum, 1902, p. 481), demontată de N. Drăganu, în AIIN, V, 1928-1930, p. 458-460.

² Joannes Németh, *Memoria typographiarum inclityi regni Hungariae et magni Principatus Transilvaniae*, Pesthini, Trattner, 1818, p. 33.

³ Anton Mayer, *Wiens Buchdrucker-Geschichte*, 1482-1882, vol. I, 1482-1682, Wien, Wilhelm Frick, 1883, p. 86-90; Émile Picot, *Coup d'oeil sur l'histoire de la typographie dans les pays roumains au XVIe siècle*, Paris, Imprimerie Nationale, 1895, p. 34; Borsa Gedeon, *Hoffhalter - problémák*, în MKSz, LXXXVI, 1970, nr. 4, p. 368-373.

le noii imprimerii, primind titlul de tipograf al regelui⁴. După moartea sa, în 1568, îi succede soția și fiul său, Rudolf Hoffhalter (c. 1550–1586), care continuă tradiția familiei, reluând șirul peregrinărilor prin mai multe oficine europene⁵.

Această perioadă de început a tipografiei bălgrădene, care este marcată de apariția mai multor cărți în limbile latină și maghiară⁶, nu poate fi însă total separată de impunerea tiparului în limba română. Interferențele pe care le vom surprinde nu sunt aleatorii, astfel că lansarea activității de tipărire în acest centru stă sub semnul unui demers multicultural, având în prim-plan două personalități deja recunoscute la acea vreme: Hoffhalter și Coresi. O ipoteză pe care o vom argumenta în paragraful următor vine în susținerea acestei afirmații.

1.2. Unul dintre cele mai controversate texte din secolul al XVI-lea, *Tâlcul evangheliilor (Cazania I)*, având ca anexă un *Molitoenic rumânesc*, apărut în 1567–1568, nu ne oferă niciun indiciu privind locul tipăririi. O primă încercare de localizare îi aparține lui Timotei Cipariu, care, în „Organul luminărei” din 1847, indică, vag, Transilvania și consemnează că „tipariul seamănă cu al *Cazaniei* de la Brașov, numai e mai mare și mai prost, ci, încât pentru limbă, cartea e un adevărat tezaur”⁷. Faptul că era tot o operă a diaconului Coresi îl determină pe Cipariu să devină în anii următori mai exact și să fixeze locul de tipărire a cărții la Brașov⁸. Cărturarul nu era, probabil, întru totul convins de această localizare, întrucât va înclina, apoi, pe lângă Brașov, și pentru Sibiu⁹. Tot pentru Sibiu va opta și V.A. Urechia în tabelul bibliografic de la sfârșitul lucrării sale din 1885, *Schițe de istoria literaturii române*¹⁰. Aceeași ezitare în precizarea locului de imprimare pare să o manifeste și M. Gaster care, după ce în *Chrestomația română* se pronunțase pentru Sas-Sebeș¹¹, revine peste

⁴ Cărțile poartă pe pagina de titlu indiciul: *ex Regii typographi officina typographica Raphaelis Hoffhalteri*.

⁵ Jakó, *Philobiblon*, p. 100–101.

⁶ Idem, *A Hoffhalterek váradi es gyulafehérvári nyomdája*, în *Művelődéstörténeti Tanulmányok*, București, Kriterion, 1979, p. 51–69.

⁷ T. Cipariu, *Principia de limbă și scriptură*, în „Organul luminărei”, nr. XXV, 21 iunie 1847, p. 130.

⁸ Idem, *Crestomatia*, p. 16; idem, *Principia*, p. 101.

⁹ Idem, *Despre limba română. Suplement la Sintactica*, Blaj, Tipografia lui S. Filtsch (W. Krafft), 1877, p. 28.

¹⁰ V. A. Urechia, *Schițe de istoria literaturii române*, I, București, Tipografia Statului, 1885, p. 243.

¹¹ Gaster, CR, p. XXVIII, CXLVII, 22.

câțiva ani asupra acestei localizări și menționează tot Brașovul¹². Acest ultim centru va fi acceptat, aproape fără rezerve, de către A. Lambrior¹³, Al. Philippide¹⁴, Aron Densușianu¹⁵, I. G. Sbiera (care va impune, pentru mai mult timp, și datarea tipăriturilor în 1564)¹⁶ și N. Sulică¹⁷, propunere pe care o vor împărtăși și autorii *Bibliografiei românești vechi*¹⁸, devenind un loc comun în istoriografie.

Reluarea discuțiilor privind datarea celor două texte, pe baza analizei filigranologice, în intervalul 1567-1568 a presupus, implicit, și reexaminarea localizării acestora. Sugestia că Brașovul trebuie exclus, în acest caz, dintre posibilele oficine tipografice în care s-au imprimat aceste texte se impune datorită unui raționament punctual: 1) tipurile de filigrane pe care le conțin cărțile respective sunt de proveniență clujeană și aparțin morii de hârtie a lui Gáspár Heltai; 2) toate tipăriturile românești și slavone din secolul al XVI-lea apărute la Brașov conțin, fără excepție, numai hârtie produsă în acest oraș; 3) tipăriturile din aceeași perioadă, apărute în alte centre decât Brașovul, sunt imprimate, în schimb, pe o hârtie care nu este, de regulă, de proveniență brașoveană. Astfel, *Tetraevangelul* slavon din 1579 este tipărit la Bălgrad pe hârtie sibiană și numai într-un mic procent pe hârtie brașoveană¹⁹. Tot pe hârtie fabricată în exclusivitate la Sibiu s-au imprimat *Sbornicul* slavonesc, scos de Coresi, în 1580, la Sebeș, precum și *Palia* de la Orăștie, din 1582.

În urma analizei tipurilor de filigrane care apar în cuprinsul *Cazaniei I*, doi cercetători brașoveni le atribuie, fără dubii, morii de hârtie de la Cluj, înființată în 1562²⁰. Autorii preiau o afirmație a lui Ferenc Hervay,

¹² Idem, *Geschichte der rumänischen Literatur*, în *Grundriss der rumänischen Philologie*, ed. Gustav Gröber, II Bd., 3. Abt., Strassburg, Trübner, 1901, p. 273-274.

¹³ A. Lambrior, *Carte de citire (Bucăți scrise cu litere chirilice în deosebite veacuri). Cu o introducere asupra limbei românești*, Iași, Tipografia Buciumul Român, 1882, p. 27.

¹⁴ Alexandru Philippide, *Introducere în istoria limbei și literaturii române*, Iași, Editura Librăriei Frații Șaraga, p. 59.

¹⁵ Aron Densușianu, *Istoria limbei și literaturii române*, edițiunea a doua, Iași, Tipografia H. Goldner, 1894, p. 193.

¹⁶ Sbiera, *Mișcări*, p. 58.

¹⁷ Nicolae Sulică, *Coresi, scriitor sau tipograf*, în „Gazeta Transilvaniei”, LXIV, nr. 192, 31 aug./13 sept. 1901, p. 2.

¹⁸ Ioan Bianu, *Despre introducerea limbii românești în biserica românilor*, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1904, p. 9; BRV, I, nr. 13, p. 51, 516; IV, p. 170.

¹⁹ Vezi Al. Maresș, *În legătură cu activitatea tipografică a diacului Lorinț*, în LR, XIX, 1970, nr. 2, p. 135.

²⁰ Pavel Binder și Arnold Huttman, *Cu privire la datarea și geneza Cazaniei I, tipărită de diaconul Coresi*, în LR, XVI, 1967, nr. 2, p. 109-117.

după care mărcile menționate apar pentru prima dată în cărți publicate în 1567²¹. Pe baza acesteia, ei ajung la concluzia că hârtia respectivă era folosită în acea epocă atât în cancelaria princiară de la Alba Iulia, cât și în tipografiile din Alba Iulia și Cluj. Ei nu admit, astfel, din mai multe motive, ipoteza că *Tâlcul evangheliilor și Molitvenicul* să fi fost tipărite la Brașov, unde prezența lui Coresi nu este atestată între anii 1567–1568. Înființarea tipografiei princiare de la Alba Iulia pare să fi favorizat, așadar, venirea lui Coresi pentru a tipări aici cele două cărți, deși autorii nu exclud nici posibilitatea ca acesta să-și fi desfășurat activitatea la Teiuș, în apropierea reședinței superintendentului calvin Gheorghe de Sângeordz. Această situație a activității tipografice ar explica și originea hârtiei, deoarece, dacă s-ar fi tipărit la Brașov, tot pe spezele lui Forró Miklós, cele două cărți ar fi utilizat hârtia morii brașovene. Cu toate premisele valabile ale acestui raționament, autorii nu duc însă demonstrația până la capăt, iar, în cele din urmă, alternează două posibile localități în care ar fi activat Coresi.

O modalitate conjecturală de stabilire a locului unde s-a tipărit *Cazania I* adoptă și Alexandru Mareș, după o minuțioasă cercetare filigranologică, elocventă sub aspectul impunerii unei noi datări²². Câteva considerente de ordin istoric și lingvistic sunt în măsură să furnizeze, potrivit opiniei sale, unele indicii. Întrucât stratul lingvistic nordic pe care îl reflectă cele două tipăriri se poate explica, într-adevăr, pe baza graiului vorbit în zona Banat–Hunedoara, autorul relevă aportul episcopului superintendent Gheorghe de Sângeordz, originar dintr-o localitate din apropierea Hațegului, provenit deci dintr-o arie lingvistică suprapusă cu cea a traducătorului prezumtiv. Pe de altă parte, această carte s-a imprimat în plină recrudescență a propagandei calvine, al cărei centru de iradiere se afla tot în zona amintită. Cel de-al doilea personaj implicat în apariția tipăriturilor este Forró Miklós de Háperton, care a subvenționat lucrarea, așa cum precizează Coresi în *Dojana cetitorilor*: „Chelciug și banii pre acest lucru înduratu-se-au a da jupânul Foro Miclăuș”. Considerând tipăritura un rezultat al colaborării dintre cei doi protagoniști, Gheorghe de Sângeordz și Forró Miklós, Al. Mareș propune, la rândul său, două localități unde s-ar fi putut imprima această

²¹ Ferenc Hervay, *L'imprimerie cyrillique de Transylvanie au XVIe siècle*, în MKSz, LXXXI, 1965, nr. 3, p. 206. Aceste cărți nu sunt însă nominalizate.

²² Alexandru Mareș, *Când și unde s-au tipărit Tâlcul evangheliilor și Molitvenicul românesc?*, în LR, XVI, 1967, nr. 2, p. 119–130.

carte: Teiușul, reședința episcopului calvin, și Aiudul, aflat în vecinătatea satului Hopârta, reședința nobilului maghiar. Acceptarea acestor localizări singulare, în centre lipsite de o tradiție tipografică, ar avea, credem, o motivație doar prin analogie cu apariția *Paliei*, în 1582, la Orăștie, în apropierea satului de baștină al lui Pavel Tordași, urmașul lui Gheorghe de Sângeordz.

O poziție mai categorică va adopta în această privință, încă din 1971, G. Nussbächer²³, care nu va mai oscila între diverse centre și va opta, în mod tranșant, pentru Cluj, orașul de unde provenea și hârtia. Pe baza unui studiu comparativ, el constată că filigranele unor tipărituri clujene dintre anii 1565–1568 coincid cu cele din *Tâlcul evangheliilor*. Alte argumente pe care le invocă au în vedere existența unui atelier tipografic complet înzestrat, cel al lui Gáspár Heltai, precum și funcționarea morii sale de hârtie, tot aici, la Cluj. În plus, susține G. Nussbächer, exista o disponibilitate mai mare de tipărire, deoarece în 1567, anul probabil al imprimării *Cazaniei I*, la Cluj nu ieșise decât o singură carte în limba latină. Autorul respinge un posibil contraargument care ar viza existența în caietele 2–14 din tipăritura coresiană a unei diversități de variante de hârtie, specifice cazurilor în care locul de tipărire se află la o distanță mai mare față de cel de producere a hârtiei. O asemenea teză ar putea fi infirmată, după părerea sa, de apariția și în celelalte tipărituri clujene studiate a unor variante diverse de hârtie, ceea ce sugerează existența unor stocuri mai mari de hârtie nefolosită. Pentru a elimina posibilitatea tipăririi *Tâlcului evangheliilor* într-o altă localitate, precum Alba Iulia, G. Nussbächer vrea să-și impună, în mod apodictic, punctul său de vedere, dar afirmațiile sale par uneori confuze. El susține, mai întâi, că tipografia din capitala principatului folosea în 1567 atât hârtie brașoveană, cât și clujeană, dar nu variantele din tipăritura coresiană²⁴. În alt loc, însă, notează că tipografia albaiuliană folosea în 1567 numai hârtie brașoveană, iar în 1568 hârtie provenită din Brașov și Cluj (un sortiment diferit?), fără a-și argumenta remarca potrivit căreia „analiza filigranologică a tipăriturilor din Alba Iulia nu indică însă asemănări cu *Tâlcul evangheliilor*”²⁵. În același timp, argumentația sa nu se susține decât pe patru tipărituri clujene, respectiv câte una din 1565, 1566, 1567 și 1568. În final, autorul recunoaște,

²³ Nussbächer, *Din cronici*, p. 173–177; 285–289.

²⁴ *Ibidem*, p. 175.

²⁵ *Ibidem*, p. 177 și p. 288, nota 17.

totuși, că nu s-a spus încă ultimul cuvânt în problema controversată a locului de tipărire a *Cazaniei I*.

Renunțând la prima sa încercare de localizare, va opta ulterior pentru Cluj și P. Binder²⁶, în consonanță cu opinia lui G. Nussbächer, locul de proveniență a hârtiei fiind socotit, de data aceasta, decisiv. El nu mai susține posibilitatea imprimării *Cazaniei I* la Alba Iulia, unde nu s-ar fi găsit, în acea perioadă, hârtie de acest tip. De asemenea, i se pare neverosimilă apariția tipăriturii coresiene la Teiuș sau Aiud, unde nu funcționa nicio tipografie.

Intervine, tangențial, în aceste discuții și Liviu Onu²⁷, căruia nu i se par convingătoare ultimele încercări de stabilire a locului unde s-a executat tipărirea *Cazaniei I*. Autorul împărtășește, prin urmare, vechea ipoteză privind Brașovul, deoarece nu este exclus ca hârtia să fi fost transportată aici de la Cluj, la dispoziția lui Forró Miklós. Drumurile acestuia din urmă, în 1566 și 1567, la Brașov ar fi avut drept scop inițierea unor tratative cu Coresi, furnizarea traducerii (sau a textului pregătit pentru traducere) și a hârtiei, precum și finanțarea tiparului. În fine, o tentativă a lui Titus Furdui²⁸ de a localiza la Abrud tipărirea *Tâlcului evangheliilor* rămâne fără ecou, fiind, în mare parte, fantezistă. Toate aceste tatonări și supoziții, deseori contradictorii, îi determină pe Ion Gheție și Al. Mareș să conchidă, într-o sinteză asupra originilor scrisului românesc: „Rămâne ca viitoarele cercetări să aducă lumină în chestiunea controversată a locului unde diaconul Coresi a tipărit *Tâlcul evangheliilor* și *Molitvenicul*”²⁹.

1.3. Propunându-ne să reluăm discuția privitoare la localizarea imprimării celor două cărți coresiene (de fapt, un colligatum), am examinat, comparativ, filigranele tipăriturilor cu caractere latine scoase la Alba Iulia în anii 1567–1568. Opțiunea pentru acest centru tipografic pornește de la ideea că acțiunea de traducere și de tipărire a *Tâlcului evangheliilor* și

²⁶ Pavel Binder, *Un fragment necunoscut al Molitvenicului coresian*, în LR, XXII, 1973, nr. 4, p. 304.

²⁷ Liviu Onu, *Precizări în legătură cu câteva fragmente găsite recent din Molitvenicul lui Coresi*, în LR, XXII, 1973, nr. 5, p. 460.

²⁸ T. Furdui, *Două exemplare din „Tâlcul evangheliilor” al lui Coresi recent descoperite în comuna Măceu (județul Hunedoara)*, în „Sargetia”, XVI–XVII, 1982–1983, p. 525.

²⁹ Gheție, Mareș, *Originile*, p. 236; Gheție, Mareș, *Diaconul Coresi*, p. 104; aceleași concluzii sunt reluate în studiul introductiv al lui I. Gheție la CC₁ (ed. Drimba), p. 11; în CLRV, I, p. 91, se menționează că lucrarea lui Coresi a fost tipărită într-o localitate neidentificată din Transilvania.

UBRIS | We know books

a *Molitvenicului* nu putea fi fortuită, rod al unei inițiative exclusiv particulare, ci ea stătea, desigur, sub patronajul principelui Ioan Sigismund Zápolya. Coordonarea și chiar cenzurarea unei cărți concepute nu doar din rațiuni comerciale, ci și cu obiective evidente de prozelitism, se desfășurau mai operativ în capitala principatului, unde noua tipografie, de curând inaugurată, avea și această destinație, iar jurisdicția superintendentului calvin Gheorghe de Sângeordz putea să se exercite efectiv. Documentele consemnează, de altfel, acțiunea concertată a autorităților de intensificare a propagandei confesionale, ca urmare a hotărârii dietei ardeleni din 30 noiembrie 1566 de a se începe convertirea românilor la „religia cea adevărată”³⁰. În 2 octombrie 1567, Ioan Sigismund ordonă măsuri represive contra celor care nu vor să slujească în limba română³¹, iar în 11 noiembrie 1567 sunt comunicate din nou hotărârile dietei ca toți preoții „să propovăduiască cuvântul lui Dumnezeu, curat și drept, în limba lor adevărată, românească, spre edificarea obștii”³². Aceste demersuri relevă cu pregnanță faptul că tipărirea cărților românești era reflexul unei decizii politice privind atragerea românilor la reformă, pentru care se pronunțase, încă din 1556, regina Isabela, iar mai apoi și principele Ioan Sigismund, devenit un susținător fervent al propagandei protestante de orientare unitariană (antitrinitariană). Înființarea tipografiei de la Alba Iulia vizase, implicit, și acest aspect, ceea ce ar putea sugera deci o sincronizare între venirea tipografului polonez Raphael Skrzetuski, cunoscut sub numele de Hoffhalter, care va scoate aici, între 1567-1568, primele cărți de doctrină cu caractere latine³³, și chemarea lui Coresi pentru a inaugura, tot în aceeași perioadă, tiparul în limba română. Sunt previzibile, așadar, relațiile de colaborare dintre cele două sectoare de activitate ale imprimeriei albaiulieni, care s-au concretizat, în mod firesc, și sub aspectul aprovizionării cu hârtie. Pare a nu se fi acordat suficientă importanță mențiunii lui P. Binder și A. Huttmann privind apariția într-o tipăritură latină din 1568 de la Alba Iulia a ambelor filigrane întâl-

³⁰ *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae*, vol. II, Budapest, Magyar Tudományos Akad. Könyvkiadó Hivatala, 1876, p. 326-327; Meteș, *Istoria bisericii*, p. 81.

³¹ DH, vol. XV, partea I, nr. 1167, p. 625.

³² *Ibidem*, nr. 1168, p. 625-626; vezi și Șt. Meteș, *op. cit.*, p. 82.

³³ Vezi Émile Picot, *Coup d'oeil*, p. 34; Borsa Gedeon, *Hoffhalter - problémák*, în MKSz, LXXXVI, 1970, nr. 4, p. 368-373; idem, *Könyvtörténeti írások I. A hazai nyomdászat 15-17. század*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1996, p. 206-211; Eugen Pavel, *Meșteri tipografii bălgrădeni între 1567-1702*, în „Apulum”, XVII, 1979, p. 299.

IPDIS | We know
 nite și în *Cazania coresiană*³⁴. Înșiși autorii nu erau, probabil, pe deplin convingși de această coincidență, căci nu și-au extins investigațiile asupra altor tipărituri latine de la Alba Iulia pentru a confirma similitudinile în privința mărcilor de hârtie. Ei înclină, în egală măsură, și pentru Teiuș, iar cel dintâi va îmbrățișa ulterior o altă variantă, referitoare la tipărirea celor două cărți coresiene la Cluj.

Am supus unui examen filigranologic un număr de 14 tipărituri apărute la Alba Iulia în anii 1567–1568, dintre care 12 cărți sunt păstrate în fondul unitarian al Bibliotecii Academiei, filiala Cluj, iar două în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga” din același oraș. Ele sunt semnate, în majoritate, de Dávid Ferenc, întemeietorul unitarianismului, precum și de alți autori ca Basilius István, Giorgio Blandrata și Christian Schesaeus, nouă titluri fiind în latină și cinci în maghiară. Dintre cele 14 cărți avute în vedere, cinci conțin numai filigrane brașovene, mai precis tipul V din catalogul lui Al. Mareș³⁵, reprezentat de o coroană pe scut oval în care sunt redată stilizat rădăcinile. Patru din cele cinci cărți sunt apărute în 1567, iar una în 1568³⁶. Restul tipăriturilor, care datează din 1568, conțin, parțial sau integral, variante ale hârtiei clujene. Sunt prezente două tipuri de filigran: tipul III sau variante ale tipului A, cu un scut (lipsit în partea superioară de coroană) în care este redat motivul arborelui cunoașterii, încadrat de inițialele C(aspar) H(eltai), precum și tipul IV, cu variantele B₁ și B₂, în care apare un scut secționat în diagonală de un trunchi de copac, având pe o parte monograma lui Gáspár Heltai, iar pe cealaltă parte trei mere, dispuse puțin diferit în cele două variante³⁷. Filigranele sunt, în general, dificil de reprodus, întrucât, prin

³⁴ P. Binder și A. Huttmann, *art. cit.*, p. 114.

³⁵ Mareș, *Filigranele*, p. XXI–XXII.

³⁶ Aceste titluri sunt, în ordine, următoarele: 1) Franciscus David, *Refutatio scripti Petri Melii, quo nomine synodi Debrecinae docet Jehovalitatem et trinitarium Deum patriarchis, prophetis et apostolis incognitum*, Albae Iuliae, 1567 (RMK II, 107, RMNY I, 231); 2) Dávid Ferenc, *Rövid magyarazat mikeppen az Antichristus az igaz Istenről való tudomant meg homalosította*, Albae Iuliae, 1567 (RMK I, 61, RMNY I, 232); 3) Dávid Ferenc, *Rövid utmutatas az Istennek igeienc igaz ertelmere*, Albae Iuliae, 1567 (RMK I, 62, RMNY I, 233); 4) Christian Schesaeus, *Epithalamium in honorem nuptialem magnifici domini Casparis Bökes de Korniat*, Albae Iuliae, 1567 (RMK II, 108, RMNY I, 234); 5) Franciscus David, *De mediatoris Jesu Chrjsti hominis divinitate aequalitateque libellus*, Albae Iuliae, 1568 (RMK II, 115, RMNY I, 249). N. B. Titlurile cu numerele de ordine 3 și 4 se află în colecțiile BCU Cluj, iar restul în fondurile filialei clujene a BAR.

³⁷ Mareș, *Filigranele*, p. XXIV–XXVII; pentru numerotarea cu litere a tipurilor de filigran, vezi Al. Mareș, *art. cit.*, p. 121–127; cf. Nussbächer, *Din cronici*, planșa 26, p. 286–287.

modul de fălțuire a colilor în cadrul formatului *in-quarto*, acestea apar situate exact în partea de mijloc a cotorului cărții.

Conțin, în alternanță, coli de hârtie brașoveană și clujeană patru tipăriți³⁸, în următoarea dispoziție: titlurile cu numerele de ordine 6 și 7 prezintă ambele tipuri ale hârtiei clujene, mai exact variantele A, B₁ și B₂, alături de hârtie brașoveană; titlurile 8 și 9 au numai variantele de hârtie B₁ și B₂, iar în completare hârtie produsă de moara din Brașov. Celelalte cinci titluri cuprind, în exclusivitate, hârtie de proveniență clujeană: două tipăriți au numai variante ale tipului A (planșa I, fig. 1)³⁹, una atât variantele A, cât și B₁ și B₂⁴⁰, titlul cu numărul de ordine 13 conține în întregime varianta B₁ (planșa I, fig. 2)⁴¹, iar ultimul din acest eșantion varianta B₂ (planșa I, fig. 3)⁴².

Filigramele menționate sunt identice cu majoritatea celor ce apar în tipărirea coresiană, care, potrivit clasificării lui Al. Mares⁴³, aparțin tipurilor II-IV, respectiv variantele A¹-A¹₂, A₁-A₆ și B₁-B₂. După G. Nussbächer, *Tâlcul evangheliilor* conține șapte variante de hârtie clujeană din tipurile II-IV⁴⁴. Varietatea acestor filigrane ar putea proba, într-o anumită măsură, depărtarea de locul de fabricare a hârtiei, căci o eventuală imprimare a *Cazaniei I* la Cluj ar fi presupus utilizarea unor sorturi compacte de hârtie. Prin aceste concordanțe este infirmată aserțiunea lui G. Nussbächer privind incompatibilitatea dintre variantele de hârtie folosite în tipărițile latine de la Alba Iulia și cele din *Tâlcul evangheliilor*. Cu toate

³⁸ Numerotăm, în continuare, aceste titluri: 6) Basilius István, *Az apostoli credonac rövid magyarazattya a Szen Irasnac folyasa szerént*, Albae Iuliae, 1568 (RMK I, 66, RMNY I, 242); 7) *De falsa et vera unius Dei patris, filii et spiritus sancti cognitione libri duo*, Albae Iuliae, 1568 (RMK II, 106, RMNY I, 254); 8) Giorgio Blandrata, *Antithesis pseudo Christi cum vero illo ex Maria nato*, Albae Iuliae, 1568 (RMK II, 112, RMNY I, 245); 9) Franciscus David, *Brevis enarratio disputationes Albanae de Deo trino et Christo duplici*, Albae Iuliae, 1568 (RMK II, 111, RMNY I, 247).

³⁹ Ne referim la volumele: 10) Basilius István, *Egynehani kerdesec a keresztieni igaz hitről*, Albae Iuliae, 1568 (RMK I, 65, RMNY I, 243); 11) Dávid Ferenc, *Az Szent Irasnac fundamentomabol vött magyarázat az Iesus Christusrol es az ő igaz istensegeröl*, Albae Iuliae, 1568 (RMK I, 68, RMNY I, 253).

⁴⁰ 12) Franciscus David, *Refutatio propositionum Petrii Melii non inquirendae veritatis ergo, sed ad contendendum propositarum*, Albae Iuliae, 1568 (RMK II 114, RMNY 252). Un exemplar din această tipăritură a fost semnalat și de P. Binder și A. Huttmann.

⁴¹ 13) Giorgio Blandrata, *Aequipollentes ex Scriptura phrases de Christo, filio Dei ex Maria nato figuratae*, Albae Iuliae, 1568 (RMK II, 113, RMNY I, 244).

⁴² 14) Franciscus David, *Literae convocatoriae ad seniores ecclesiarum superioris et inferioris Pannoniae ad indictam synodum Thorданam*, Albae Iuliae, 1568 (RMK II, 110, RMNY I, 251).

⁴³ Mares, *Filigramele*, p. XXI-XXII.

⁴⁴ Nussbächer, *Din cronici*, p. 175; 286-287.

că hârtia clujeană nu apare în tipăriurile din 1567, ea va fi utilizată într-o proporție mult mai mare în anul următor. Probabil că hârtia de la moara lui Heltai a fost procurată, în primul rând, pentru imprimarea cărților coresiene, efectuată între 1567–1568 (intervalul de tipărire fiind restrâns de către G. Nussbächer între 1 februarie — 5 august 1567)⁴⁵, acestea detașându-se prin formatul masiv, *in-folio*. Cantitățile de hârtie clujeană au început să fie folosite, concomitent, din 1568, și pentru tipăriurile latine cu un volum mai redus, datorită formatului *in-quarto*, unele fiind doar de câteva pagini (12 f. nr. 8, 13 și 8 f. nr. 14). Este semnificativ faptul că sortimentele respective de hârtie clujeană sunt atestate și în actele emise în acel răstimp de cancelaria princiară de la Alba Iulia, variante al tipurilor I și III regăsindu-se, conform catalogului lui Al. Mareș⁴⁶, în documentele datate între 1564–1567 (vezi filigranele nr. 153, 156, 160–161, 167), iar cele aferente tipului IV, respectiv variantele B₁ (nr. 168–171) și B₂ (nr. 173–174), în documente din anii 1567–1568. Singura obiecție care s-ar putea aduce ipotezei de față este că tipul II de filigran, respectiv varianta A¹, nu a fost întâlnit nici în tipăriurile latine de la Alba Iulia, nici în actele emise aici. O posibilă explicație ar fi aceea că acest sortiment, prezent, de altfel, sporadic în caietele 9 și 14 din *Tâlcul evangheliilor*, a fost adus doar în completare pentru tipăriura coresiană, neputând face obiectul unui transport masiv prin însuși faptul că data din 1565.

Coroborând aceste rezultate ale examenului filigranologic cu datele de ordin istoric și cultural, putem accepta prezența lui Coresi la Alba Iulia și imprimarea în noua tipografie din capitala transilvană a *Cazaniei I* și a *Molitvenicului*. După anul 1566, când încheie tipărirea la Brașov a unui *Apostol* românesc, și până în 1568, dată la care revenise pentru a scoate un *Slujebnic* slavon și, eventual, o *Psaltire* bilingvă și o *Psaltire* slavonă, Coresi era disponibil pentru a răspunde unei comenzi princiare. Rămăsese la Brașov diacul Lorinț, care va imprima, în 1567, *Octoihul* slavon. Argumentul că tipografia din Cluj a avut o activitate foarte redusă în 1567⁴⁷, ceea ce îi permitea să se consacre, în cea mai mare parte, imprimării textelor coresiene, nu este convingător. Și în anii următori, activitatea a fost anemică în oficina lui Heltai, în comparație cu cea de la Alba Iulia, la Cluj tipărindu-se doar două cărți în 1568 (RMK II, 117, RMNY I,

⁴⁵ *Ibidem*, p. 176.

⁴⁶ Mareș, *Filigranele*, p. 20–24; 383–384.

⁴⁷ Nussbächer, *Din cronici*, p. 176.